

Співачувливий сміх, кілька глузливих зауважень дають знати, що з цим покінчено... до наступного випадку.

— Спокійно, товариші,— кричить раптом хтось, що стоїть біля вікна,— слухайте!

Умить стає тихо. Ми всі напружено прислухаємося. Це вже внизу, з двору. Це — поодинокі виклики, такі, які я чув ще кілька днів тому в одиночці, коли забирали тих п'ятьох... Це звучить неймовірно віддалено й відбивається від мурів в'язниці.

Один з бійців Ліхтенауера, що лежить біля самого вікна, підскакує угору і зліз на ґрати, другий підтримує його своєю рукою. Третій каже:

— Хай хтось підійде до прозурки¹.

— Двадцять два чоловіки,— каже, нарешті, людина біля вікна.

Тоді чути шум, наче перекидають дерев'яні стовбури, короткі паузи, нарешті торохкотіння мотора. Вантажний автомобіль рушає й залишає двір. Але з камер услід звучить багатоголосий останній привіт товаришам.

Чоловік злазить з вікна, і, коли обертається до нас, ми дивуємося з дивного виразу його очей. Ніхто не питає його, але запитання можна прочитати на всіх обличчях.

Двадцять два чоловіки, він їх перерахував. Усі в спідній підштані, зв'язані по двоє. Їх навантажили, як околілу худобу.

Ми опускається на своє місце й мовчить. У камері чути лише дихання шестидесяти людей, що несвідомо присуваються один до одного. Їх підтримує близькість живих товаришів. Це чітко мовчання. Напруження стає глибшим.

— Тільки не хвилюйтеся, дітки,— спокійно каже Неймайер,— коли я не цілком помиляюсь, то білі мають значно більше жаху перед червоними, ніж ми перед білими. І вони не проживуть так довго, щоб встигнути всіх нас винищити. Я думаю, що зараз найслухніший час, щоб подумати, чи будемо ми чекати, поки з нас зроблять гуляш, чи ні.

Черговий наглядач стукає в двері і вдруге наказує заспокоїтися і спати.

Але хоч ніхто в камері не каже жодного слова, більшість ще довго не спить.

* * *

Наступного ранку настрій у камері хиткий: усе ж мені здається, що переважають замкнені обличчя. Лише на окремих обличчях я помічаю певну боязкість. Більшість, здається, чекає якогось рішення або гасла. Усі піднялися рано й час від часу поглядають на двері. Звідти можна чекати новини, чи змінила б стан, або „свіданку“ для гуркотливого шлунку. Несвідомо можна чекати разом і того, і другого.

¹ Никонечко у дверях, через яке наглядач стежить за в'язнями.

Я, Гартман і люди Ліхтенауера обмінюємося між собою кількома тихими словами й вирішуємо одразу ж після вмивання перейти до „порядку дня“. Нам ясно, що необхідно організаційно використати цей настрій більшості.

Нарешті відчиняються двері, і нас десять чоловік ведуть умиватись. Потім починається прибирання камери. При цьому знову виникає сварка. Кожний уже раз виконував цю роботу і сьогодні не має до неї ніякого бажання. Ми кладемо кінець суперечкам, тим, що один із нас — Гартман — сам береться до роботи.

Наша камера була сьогодні на вмиванні мабуть останньою, бо ледве ми знову зібрались, як принесли хліб і чай. Знову той самий мавп'ячий театр — суперечки за уявно більшим шматок.

Гартман, я й двое бійців Ліхтенауера спокійно чекаємо поки затихне цей галас. Тоді підходимо до столу й беремо свої порції — звичайно, найменші. При цьому я кажу:

— Товариші, таке поводження хижих звірів, яке виявляють багато з нас при одержанні хліба, мусить бути сьогодні востаннє. Я вважаю, що настав час покінчити з цим звичаєм.

Гартман також вмішується.

— Я теж думаю так. Ніде не написано, що серед нас повинне панувати право сильнішого або підлішого. Краще поховаємо ці таборні звичаї.

На це з кутка озивається Неймайер:

— А хто з цим не згодний, може взяти у пана директора відпуск. Або може подати рапорт про збільшення порції.

Дехто сміються. Інші додають до цього перцю. Один з людей Ліхтенауера каже:

— Товариші, це дійсно не може тривати далі. Я маю конкретну пропозицію, з якою, я думаю, всі будуть згодні. Ми мусимо обрати старосту камери, який наведе тут лад. Ми виробимо кілька правил, які староста при підтримці більшості буде запроваджувати в життя. Хто не згоден з цим?

Мовчання. Потому чути обер-лейтенанта.

— Це дуже розумна ідея. Я не думаю, щоб хтось міг бути проти цього. Щодо правил, то вони мусять бути точними і справедливими. Кожний мусить їм скоритися.

Неймайер:

— Скарги будуть прийматися кожного 30 лютого високосного року.

Сміх, весілля. Гартман вмішується знову.

— Я вірю, що коли ми справедливо організуємо справу, то ледве хто буде за це жалкувати. Нашим гаслом повинні бути: триматися всім укупі й бути товаришами. Кожний з нас має тут однакову вартість, однакові права й однакові обов'язки. На старосту камери я пропоную Барані. Має хтось небудь іншу кандидатуру?

Знову мовчання. Потому каже один з бійців Лискає:

— Барані знає кожний, він старший у камері й один з кращих товаришів. Я думаю, що кращого кандидата нема, чи не так, товариші?

— Барані, Барані! — лунає з різних боків.

Барані підходить до столу й каже:

— Я згоден, товариші. Але я вимагаю, щоб там, де це буде необхідно, була допомога з вашого боку. Ви також повинні допомогти мені виробити правила, яких усі мусять далі дотримуватися.

Неймаєр:

— Зрозуміли? Хто не згоден з цим, той мусить одразу ж шукати собі іншого житла, а меблі він звідси не забере.

Підчас передобіддя ми радимося відносно правил. У цій роботі беруть активну участь бійці Лискає і Ліхтенауера, Гартман, Барані, обер-лейтенант і трое-четверо інших. Найбільші труднощі виникають у нас з ложками. Ми прагнемо зробити так, щоб при розподілі їжі не було покривджених. Після деякого обміркування ми і в цьому прийшли до висновку, що задовольнив більшість.

Але питання про ложки зворушило всю камеру, і тепер можна легко обговорити всі накреслені попереду правила. Цих правил небагато, і всі вони спрямовані на те, щоб рішуче знищити всі індивідуалістично-анархічні тенденції з боку поодиноких осіб, підкорити інтереси цих осіб інтересам більшості. Крім того, ми вирішуємо одразу ж спробувати зв'язатися з іншими камерами, щоб і там встановити такий самий лад. Тут, звичайно, потрібна найбільша обережність. Ми також вирішили, що без згоди всіх ніхто не має права інформувати будького назовні про те, що відбувається в камері. Кожен повинен не виявляти свого знайомства один з одним, коли це може тому пошкодити.

Причиною нашого успіху було, поперше, те, що нам пощастило при обговоренні найважчих питань викликати активність майже всієї камери, і при цьому виявилось, що здорове ядро камери значно зросло. Друга причина успіху була в тому, що нам вдалося викликати зміну в настрої, а це дало нам можливість обмірковувати й підготувати рішучі дії.

Коли ми радилися, в камеру прийшов наглядач нашого відділу й запропонував п'ятьом з нас піти на роботу. Одразу ж виявилось, що цей пункт лишився поза нашою увагою, бо піти на роботу хотів кожний, і зчинився великий галас. Тому, коли пішли ці п'ять, ми вирішили, що надалі староста буде щодня призначати на роботу десять чоловік за алфавітом. (Мені завдає великого болю, що ця можливість вийти на волю не має для мене тепер ніякої принади... Бо де тепер Шура, Надя й доктор, що свого часу все для цього приготували?)

Обід сьогодні вперше проходить спокійно і без суперечок. На сорок чоловік, що сьогодні одержали ложки першими, припали дві миски, третя миска стоїть незаймана до того, поки не звільняться ложки й ними зможуть скористуватися інші.

У камері панує загальне задоволення з цього.

Неймайер висловлює його своїм способом:

— Кожна мавпа, що її показують у цирку, мусить бути дресированою. Военнополоненого треба тепер також дресувати, щоб він був схожий на людину. Це знову доводить, що людина походить від мавпи, а не винайдена попами.

Але тепер ми стоїмо перед важкими питаннями: що далі? Бо весь наш актив розуміє, що все досягнуте досі є тільки першим кроком до наступного. А яке буде це наступне?

Після обіду ми знову збираємося на кінці нар. Усі тієї думки, що треба заходитися щось робити, щоб перешкодити білим „ліквідувати“ нас одного за одним. Ми, правда, мали кілька днів спокою, але не можна вірити, що це остаточний мир.

Одна за одною обмірковуються різні можливості. Один пропонує втекти всією камерою, другий — мобілізувати весь наш відділ для спільного повстання, третій — організувати повстання інтернаціоналістів, що зосереджені в шістьох камерах, четвертий пропонує голодний страйк.

Чим довше ми радимося, тим більше повстають перед нами великі перешкоди, бо справа зараз іде про те, щоб обрати шлях, який дав би найкращі наслідки й коштував би якомога менше жертв.

Звичайно, голодний страйк не береться до уваги. Ми сказали собі ясно, що цим ми зараз нічого не досягли б.

Отже треба розраховувати лише на повстання. Тут хтось несподівано запитує:— А що тоді? Куди ми підемо, коли нам пощастить повстати? Що ми магімемо підтримку — немає сумніву. Але чи буде спроможна ця підтримка нас захистити зараз?

На цьому наші думки вперше розходяться. Деякі доводять необхідність звернутись по підтримку робітників — це означає викликати велике кровопролиття. Інші додержуються тієї думки, що не треба залишатись у місті, а необхідно якомога швидше пробиватись до наших у тайгу. Нам одразу стають ясними величезні труднощі цього шляху. Коли б було не серед зими, то було б наполовину менше. Тепер це визначає принести вдвоє більше жертв.

Гартман каже:

— Але на це ми мусимо зважати. Це не дитяча гра. Усе ж краще, коли загине половина з нас, ніж усі. Ми маємо перед собою лише ці дві можливості. Я пропоную ні в якому разі

не чекати вірної смерті тут, у в'язниці. І коли навіть при нашій спробі визволитись ми всі загинемо, це все ж буде краще, ніж загинути тут, як худоба на різниці. Кінець-кінцем всі прагнемо волі, щоб боротися, а кожна боротьба є ризик.

Якраз у цю мить повертаються ті п'ятеро з роботи. Звичайно, це схвилювало всю камеру. З усіх боків їх просять розповісти, як там на волі, чи вони чули щось нове? Ми прислухаємось, що вони будуть казати.

Ці п'ятеро з нашої камери пішли з партією в сорок чоловік у канцелярію і там були передані японським солдатам, які повели їх до одного складу, розташованого на березі річки, де вони повинні були складати мішки з рисом та іншими продуктами і зробити порядок у приміщенні складу. Один з наших працював з якимсь японським солдатом, що виявився добрим хлопцем і трохи розумів по-російському. Японець був здивований, коли взнав, що наш чоловік, як і четверо інших з партії, не росіяни, а німці, австрійці й угорці. Підчас обідньої перерви цей солдат доповів про це наглядаючому унтер-офіцерові, і внаслідок цього вони п'ятеро опинилися в центрі уваги, одержали від японських солдатів цигарки, солодощі й надзвичайно велику порцію супу. Наприкінці цей солдат намагався їм ще з'ясувати, що тепер на Заході мир і швидко має початись наш та їхній поворот додому. При цьому він сміявся й подарував їм ще цигарки. Нагагалі,—закінчив оповідач,—японці були дуже задоволені з нашої роботи й обіцяли прийти знову.

Тепер почалося знову. Багато з тих, що ще кілька годин тому здавались обережними й розумними, тепер стали наче божевільними. Слова й товариське поводження японських солдатів вони сприйняли як гарантію того, що тепер усі будуть швидко відпrowаджені звідси.—Психоз в'язнів став знову гострим,—думаю я, а Неймайер кидає:

— Ми мусимо одразу поськатись і одягти нашу парадну форму. На вокзалі вже стоїть поїзд першого класу, яким ми всі поїдемо додому. Хто має більше двадцяти вошей і бліх, того не пустять у вагон для снання. Отже, швидше за роботу — зараз найвідповідніший час.

Коли метушня затихла, ми знову збираємося на нашому затишному містечку, щоби радитися далі. Ми всі тут, нестаче ще тільки Гартмана. Ми бачимо, що він стоїть біля вікна і з кимсь жваво розмовляє. Він помічає, що ми чекаємо на нього, й кілька разів киває головою на ознаку того, що він зараз приїде. Покищо ми обмірковуємо одержані звістки. Я згадую те, що мені свого часу розповідав Шумський про ставлення японських солдатів до народу, і кажу.

— Поводження японських солдатів з нашими людьми не дивує мене. Японці сьогодні вважають, що з більшовизмом покінчено. Вони прагнуть найдешевшим способом завоювати

симпатії населення. Це, звичайно, ні в якому разі не повинно означати, що таке поводження залишиться, коли їм буде загрозовувати небезпека. Але ми також чули, що японці у Владивостоці та в інших містах досить добре ставилися до воєнних полонених. При цьому знову не треба забувати, що вони в боротьбі з інтернаціональними батальйонами не знали ні якого милосердя. Можливо, що вони мають спеціальні настанови щодо воєннополонених, коли ці полонені не виступають проти них, як інтернаціоналісти, зі зброєю в руках.

При моїх останніх словах Гартман до нас підходить і каже:

— Товариші, я маю особливу пропозицію, яку ми мусимо негайно обговорити. Сядемо тісніш укупі.

Ми присуваємось один до одного, і Гартман починає. Він каже, що прийшов до однієї дивної ідеї. Ця ідея полягає в тому, щоб використати, як рятівників з цього стану японців.

Ми всі здивовано дивимось на нього.

— Це було б дуже легко,— пояснює Гартман,— і цю думку не треба відкидати, не обміркувавши. Стан зараз такий, що остаточний мир на Заході може затягнутися надовго, а японці в безпосередній близькості є тією єдиною владою, до якої ми могли б звернутися, щоб одержати захист від білих.

Ми всі зніяковіли. Але мені дещо в ньому здається ясним.

— Звичайно, захист,— каже Гартман і хитро сміється,— і саме на підставі певного пункту інтернаціональної Женевської конвенції відносно воєннополонених.

Тепер ми сміємось. Це дотепно й варто уваги.

— Звичайно, за умови, що ми звернемося як воєннополонені, а не як інтернаціоналісти. Зрозуміло?

Ми припиняємо сміх і деякий час зважуємо це. Тоді говорить один із людей Ліхтенауера:

— А як ми їм це з'ясуємо, якщо ми згодимося на цю пропозицію?

— Дуже просто: ми напишемо листа до штабу місцевих японської дивізії, в якому ми виставимо себе несправедливо переслідуваними полоненими. Звичайно, справи тут іде лиш за спробу. Коли японці мають якінебудь розпорядження відносно воєннополонених, то вони, можливо, займуться нами. Це означатиме, що вже щось зроблено.

— Це, звичайно, означає відійти від усієї нашої дотеперішньої лінії, і це якраз протилежне тому, що ми передбачали,— кажу я.

— Це є не більш, як тактичний маневр,— каже Гартман.

— Я розумію,— кидаю я,— ми одягаємось в шкіру, що набагато більше не належить, щоб визволитися з цієї пастки. Сьогодні нашим першим обов'язком, як бійців, мусить бути звільнення, щоб далі служити нашій справі. Мета виправдує засоби

На цього ж гра йде на життя 300 чоловік. Усе ж я не знаю, чи це правильний шлях.

Тоді каже один з бійців Ліхтенауера:

— Товариші, наша пам'ять не така коротка, як поросячий хвіст. Для чого ми боролися, для чого ми виносили всю цю гниду? Чи для того ми билися з білими бандитами й чехословацькими ублюдками, щоб тепер повзати на колінах перед японцями? Щоб сказати так: це ми, будь ласка візьміть нас іробіть з нами, що хочете?—Ні я з цим не згоден.

Потім каже другий з бійців Лиска — Зандор:

— Про що ми сперечалися вчора й позавчора? Про те, що серед нас розповсюдився настрій полонених. Чи ми погодилися з цим настроєм, чи ми сказали: так, ми полонені в більш нічого? Ні, цього ми не зробили. Навпаки, ми вирішили покінчити з цим настроєм. А що ми кажемо сьогодні? „Ми — полонені“—це дурість, якій немає рівної.

Гартман суперечить притишеним голосом:

— Товариші, поперше, не так голосно. Ми обговорюємо питання лише серед нас—так буде краще. Подруге, ви невірно зрозуміли. Тут ніхто не ставив питання так, як Габор і Зандор. Жоден з нас не має на меті здатись на волю японців. За це нема й мови. Справа йде за те, щоб випробувати шлях, який коштував би якнайменше жертв. Правда, для цієї мети ми повинні одягти машкару полонених. Я роблю наголюс—машкару. Кінець-кінцем, це не змінює наших переконань. Той, хто зараз почуває себе переконаним інтернаціоналістом, той не позбудеться свого переконання через те, що ми випадково здобудемо волю як воєннополонені. Твардовський сказав правильно. Нашим обов'язком бійців сьогодні є звільнити самих себе, щоб далі служити справі. Як ми це зробимо: чи як полонені, чи як старі баби, чи ще якимось інакше—це однаково. Я думаю, що це зрозуміло всім.

— Це якраз важко зрозуміти,—каже Майнерт, один з бійців Ліхтенауера,—сьогодні—інтернаціоналісти, завтра—полонені, а післязавтра, можливо, старі баби. Але не всі. Я з свого боку кажу: ні! Добре, ми напишемо листа японцям. При цьому виникає питання, чи вони взагалі звернуть на нього увагу? Друге: що вони зроблять з нами, коли звернуть увагу на наш лист? Третє: чи велика різниця між японськими й білогвардійськими кулями?

На це Гартман знову.

— Я відповідаю лише на третє питання Майнерта. Коли японці передбачатимуть зробити з нами те саме, що білогвардійці, а саме—всіх укупі розстріляти, то вони цю справу спокійно залишать білим, наче це їх не обходить. На цей випадок вони просто кинуть нашого листа в корзину для наперу. Що ж ми можемо виграти, коли вони звернуть увагу на наш лист? Можливо, що тоді ми визволимось з цього

льоху. А це головне. Там вільніше діяти й розмовляти. У світі немає такого табору для полонених (це ви всі знаєте), звідки не можна було б щось розпочати. А тут ми не можемо нічого і ніяк зробити. Це головне. Коли ми будемо там, кожен матиме змогу показати, хто він такий. Тоді ми будемо вимагати від інтернаціоналістів, щоб вони були ними в дійсності, коли їх навіть вважають „полоненими“ або ще якимось. І ще одне, товариші,— один надзвичайно важливий пункт. Не забувайте, що означає перебування в японському таборі. Це означає, що ми потрапимо прямо в тил ворога. Там перед нами стоятимуть важливі завдання.

* * *

Ми сперечаємося недовго. Ми незабаром приходимо до рішення, що ця спроба не може нам пошкодити, й вирішуємо одразу ж написати листа. Ми знаходимо також, що краще, коли ми захопимо ініціативу раніш, ніж хто інший. Усе ж покищо ми вирішуємо залишити цю справу таємною й самим нести за все відповідальність...

Ми напружено працюємо дві години й закінчуємо листа. Це є зворушливим документом, викладеним німецькою мовою. У цьому документі висловлено прохання до „високого штабу дивізії японської армії“, як до представників великої влади, виступити на підставі Женевської інтернаціональної конвенції на захист 300 воєннополонених німців, австрійців і угорців. Ці полонені, пишемо ми, зараз, коли на Заході, можливо, вже укладено мир, люто переслідуються білими — цією до цього часу ще інтернаціонально не визнаною владою.

Ми наводимо число розстріляних до цього часу й пишемо, що ми знаємо точно, що нас чекає те саме, коли ніхто не прийде нам на допомогу. Лист справляє вражіння і місцями впливає дуже сильно. Ми задоволені своїм твором. Але я відчуваю особливу радість, бо коли б я не мав запасу паперу, то провалився б увесь наш план.

Ледве закінчено листа, як виникає нове велике питання: як доставити написане до штабу? Офіційний шлях, звичайно, не береться до уваги. Передати листа будьякому наглядачеві також не годиться. Покластися на карних злочинців також небезпечно. Отже, можна розраховувати лише на те, що листа передасть хтось із наших, коли завтра або післязавтра будуть надсилати на роботу.

При ближчому розгляді це також видається не легким. Це мусить бути людина, на яку можна цілком звіритись, яка до цього ще має необхідну мужність для виконання цього доручення.

Ми довго радимося й нарешті приходимо до такого рішення: наступного разу на роботу підуть люди Ліхтенауера.

Справу одразу ж обговорити з Барані і звіритися людині, що має право піти на роботу наступного разу, з тим, щоб вона поступилася цим правом одному з людей Ліхтенауера. При цьому з'ясовується, що другий з людей Ліхтенауера і є наступний за абеткою. Коли японці прийдуть по робітників, то справа буде порівнюючи легкою. Ця людина з листом піде до якогось японського офіцера (або, коли не вдасться, то до унтер-офіцера) і з додержанням військового ритуалу офіційно передасть наш лист для приставлення до штабу.

Це є перший і найзручніший варіант. На випадок, коли робота буде провадитися під наглядом білогвардійців, то мусить бути застосована інша тактика. Чоловік з листом повинен використати сприятливу можливість і просто втекти. Він мусить, коли це можливо, особисто віддати листа в штаб дивізії, що, як ми знали, міститься на березі Амура, недалеко від місця навантажування пароплавів. Коли це неможливо, то він з'ясує найближчому японському офіцерові або солдатові, хто він такий і чого він хоче. Але тут треба взяти до уваги, що із втечею може не пощастити і людина може бути застрілена. В такому випадку другий мусить одразу бігти в протилежному напрямку, використовуючи безладдя, яке настане. Для цієї мети мусить бути швидко написаний другий лист такого ж змісту.

Нарешті, і це закінчено. Уже час, бо ми притягли до себе увагу всієї камери. Добре, що Неймайер вискочив з однією з своїх історій.

Після того, як обидва бійці Ліхтенауера (Гарт і Майнерт) добре заховали листи, ми вирішили ще одне: незалежно від цієї сироби вже завтра обговорити можливість іншого виходу. На цьому ми закінчуємо цей багатий на події день. Спання сьогодні не є вже звичайною відвратною подією: староста призначає, кому лежати на нарах, кому на столі й на підлозі, і розподілює місця...

* * *

Ранком наступного дня нас опановує велике напруження, ми з нетерплячкою чекаємо вмивання й чаю. Ми вважаємо за певну річ, що сьогодні надсилатимуть на роботу.

Цього разу наші надії не даремні. Зразу ж після чаю приходить старший наглядач і вимагає чотирьох чоловік. Гарт і Майнерт одразу виступають наперед. За ними два слідуючих за чергою, що були вже вчора попереджені Барані. Мені болісно, що ми не можемо при цьому принаймні потиснути нашим двом „послам“ руки — хто знає, чи ми їх ще побачимо?

Але ледве двері зачинилися за ними, як ми, „посвячені“, відчуваємо радість і полегшення. Ніхто не сумнівається, що ці обидва товариші виконають своє завдання, як це належить

інтернаціоналістам. Правда, при ближчому спостереженні виявляється, що тепер тільки починається найважче для всіх і що ще є багато різних перешкод. Проте машина пішла. І це робить нас веселими.

Уже давно покінчено з обідом. Я, Гартман, Барані і бійці Лиская обмірковували наші наступні дії. Чим довше ми розмовляємо, тим більше ми стаємо неуважними. Це може втомити, але ні,—наші очі невтомно спрямовані на двері камери.

Здається, що всі в камері мають такий самий настрій. Люди розмовляють між собою, розповідають про фронтові пригоди, про добру їжу „вдома“. Неймайер ушкварює кілька жартів, але це все щось несправжнє. Увага всіх напружена й спрямована до сірих залізних дверей більше, ніж до веселих дотепів Неймайера.

Нарешті в дверях повертається ключ. Умить всі на ногах і протискуються наперед. Входять трое. Ми бачимо одразу, що Гарта нема. Ми залишаємо двох інших і вимагаємо пояснення від Майнерта. Він дуже спокійним голосом розповідає, як усе відбулося.

Японці приставили їх до роботи. Це було, мабуть, там, де вчора робили інші. Гарт діяв, як було умовлено. Під час обідньої перерви він підійшов до унтер-офіцера й зажадав бачити „великого капітана“. Японці були спочатку здивовані й не знали, що робити. Гарт настоював на своїй вимозі й пояснив, що він має передати листа. Це вплинуло. Унтер-офіцер послав одного з своїх солдатів. Через деякий час цей солдат повернувся, доповів щось унтер-офіцерові, одержав якийсь наказ, підійшов до Гарта й запропонував йому йти за ним. Солдат повернувся пізніше без Гарта, що нез'явився й після того, як була закінчена робота. Солдат на запитання відповів, що Гарт, мабуть, залишився у „великого капітана“ й буде приставлений пізніше у в'язницю. Це саме і в канцелярії: японці сказали, що одного чоловіка буде приставлено пізніше. У канцелярії перелякалися й питали в деяких наших людей, що трапилося. Але всі запитані відповідали, що вони нічого не знають. Звичайно, Майнерт по дорозі до в'язниці підготував наших людей до цього питання.

Отже все відбулося негадано добре. Безумовно, що Гарт діяв правильно. Звичайно, краще віддати листа „великому капітанові“, ніж якомусь унтер-офіцерові. Він, звичайно, не міг передбачити, що йому доведеться залишитись.

Ми втішаємо себе, що справу почато. Правда, деякі з нас збираються передчасно з цього радіти, але утримуються від цього. Раптом виникає інше питання: не посіячені в нашу справу бажають узнати, що трапилося. Справа обговорюється скрізь і викликає всякі здогадки. Ми оцінюємо стан і вирішуємо одразу ж розкрити карти. Гартман вичікує слушного моменту й каже:

— Товариші, послухайте, що я вам скажу, і залиштеся при цьому на своїх місцях. Деякі з нас написали листа до японського штабу, в якому на підставі Женевської конвенції прохаємо закрити від переслідувань білими. Ви знаєте, що це означає? Це означає, що ми шукаємо засобу, щоб всім вийти звідси сухою шкірою. Ніхто до цього часу не знає, чи в цьому нам пощастить, але ми маємо тверду надію, що японці прийдуть відвідати нас—наша людина зараз у них, і коли все йде добре, то він уже знатиме, куди їх надіслати. Кожний з нас знає, як він мусить зараз поводитись, а саме: ми не маємо один одного й забрані сюди білими з місця роботи. Далі, ніхто з нас не знає, чому наш чоловік лишився назовні (звичайно, на випадок, коли він не повернеться сьогодні або завтра, що цілком можливо). Нарешті, пам'ятайте, товариші, на що йде справа. Одне необережне слово якогось балакуна може зрадити нас. Коли справа піде добре, то ми вийдемо звідси. Отже, ще раз: обережність, спокій, мовчання за цю справу.

Майнерт додає до цього:

— Я хотів би ще раз згадати те, що ми вчора тут вирішили: ніхто не має права розголошувати поза камерою те, що у нас відбувається. Коли серед нас виявляться балакуни, то ми раніш чи пізніш узнаємо їх. Вони мусять узяти це до уваги. В такій справі не може бути ніяких жартів і ніякого милосердя.

Неймайер додає свого перцю:

— Коли хто не може придержати язика, хай скаже мені. Я замурую йому рота—це моя спеціальність. Дома я був прибиральником відхідників.

Тепер з'являється те, що ми, так би мовити, інстинктивно передчували: це оживлення настрою в'язнів серед "випадкових". Спочатку тихо шепочуться у кутку. Незабаром вся камера знає, за що йде мова. „Непохитні інтернаціоналісти побачили, що вони помиляються, і тепер відступають“.

Ми не суперечимо й не вступаємо з базіками в будьякі дискусії. Ці базіки, між іншим, сьогодні не такі голосні й не знаходять такого співчуття, як за два дні. Неймайер одразу ж використав утворений настрій, щоб розповісти одну з своїх „історій“, і незабаром глузування зовсім припиняється.

Але ми зайняті питанням, як знайти другий шлях визволення і як безпосередньо підійти до його підготування? Ми радимось, аж поки лягаємо спати, і приходимо до рішення організувати спільне повстання всіх в'язнів нашого відділу, при чому наша камера візьме ініціативу і звільнить інші камери. З втра треба обережно спробувати увійти в контакт з іншими інтернаціоналістами нашої камери. За три дні справа мусить бути повністю підготовлена.

В довгі години цієї безсонної ночі, коли я лежав на переповнених бляшцями нарах, стиснутий між двома неспокійними людьми, а все моє тіло свербіло й горіло неначе пожалене кропивою, багато чого промайнуло в моїй голові. Спочатку я спитав себе, в чому полягає особливість нашого стану? Чи в тому, що ми знайшли легкий вихід, чи, може, в тому, що ми мусимо тепер шукати спражнього звільнення. Завдяки випадковій вихід неначе був знайдений і він полягав у „японській авантюрі“. Куди вона приведе нас? Чи ми досить обмірковували цю справу?

Мені зразу спало на думку, що ми за це, власне, не думали. Ми думали про звільнення, не конкретизуючи цього поняття. У чому ж воно може полягати, коли воно відбудеться завдяки випадковій? Це звільнення, мабуть, означає концентраційний табір. Але це, в свою чергу, означає, що нас пошлють до Владивостока. Бо тут у місті не було табору.

Отже, концентраційний табір і відправлення на „батьківщину“ і замість здійснення наших політичних планів — здійснення жалюгідних мрій воєннополонених? Але і це також може означати дні, тижні й місяці вичікування. У кожному разі це означає ще раз табірне життя, ще раз убогість і лютаргія животіння з зв'язаними руками і насамперед масовий поворот до настрою полонених, який ми спостерігали вже тут. Це означає залишити без використання на непевний час здатну на боротьбу масу. Точніше, це означає щось значно більше, а саме — практичний відрив від революційного руху, від наших російських товаришів, це означає відпасти від руху, заради якого ми прагнемо визволитися звідси.

Усе це передусім не мусить бути причиною для фатальних думок, навпаки, це мусить бути вимогою до наших кращих людей оголосити найрішучішу боротьбу всім негативним явищам.

Отже це був би один варіант: шлях до концентраційного табору через відчинені ворота в'язниці. Як же стоїть справа з другою можливістю, з другим шляхом на волю? Ми сьогодні вирішили підготувати повстання всього відділу. Наша камера бере ініціативу. Що це означає, кажучи конкретно?

Підчас вечірньої перевірки, коли двері камери відчинені і нас, розділених на дві половини старшим наглядачем, перераховують у присутності начальника в'язниці або його замісника, ми кидаємося на обох і схоплюємо їх раніш, ніж вони встигнуть щось крикнути. Разом з цим кілька міцних товаришів блискавично вибігають у коридор і покінчують з наглядачами. Цей перший наступ має дати нам два револьвери, шаблю, рушницю і ключі від половини відділу. Жодної жертви, ніякої стрілянини. На нашій половині шість камер,

у кожній з них в середньому 60 чоловік. Ми мусимо за 10 хвилин звільнити цих 360 чоловік. Тоді піде далі. 360 чоловік з двома револьверами й однією рушницею можуть забезпечити собі перехід до другої половини. Там сидять також приблизно 300 чоловік. Усі ми масою, більшою 600 чоловік, з ще кількома гвинтівками й шаблями, крім тієї зброї, що ми вже маємо, мусимо за десять хвилин бути у дворі. Там починається найважча робота: треба відчинити четверо воріт і покласти з чотирма тюремниками. Ми частково припускаємо, що вони здадуться. Але можливо, буде необхідним покінчити з ними. Одноразово друга група стягне вниз варту, що оберігає мури з своїх веж. У крайньому разі їх розстрілюють. Це дає ще дві гвинтівки й три револьвери вартових біля воріт.

За тридцять хвилин (рахуючи від початку) ми повинні бути перед воротами й перерізати телефонний дріт. Це звільнює третю групу, яка після здобуття перших воріт іде до канцелярії. Звідти без відволікань повз цвинтар до цегляних печей, поблизу яких мешкають робітники. (Дехто з камери навіть доводив, що там цегельня). Робітники дають нам зброю й їжу. На випадок, коли біля цегельних печей або цегельні будуть коні, то вони будуть реквізовані. Робітники показують нам шлях до найближчого села, що від міста приблизно на 10—12 кілометрів. Там ми знову одержуємо необхідне для озброєння і йдемо похідним маршем крізь ліси лівим берегом Амура до тайги, що мусить бути нам сховищем до весни...

Такий наш план. Він досить сумнівний. Зараз грудень, і щодня морози в 40 градусів. Ми виснажені голодом і погано одягнені. Ми не маємо ніякого уявлення, скільки в наших лавах буде рішучих бійців і як великий буде відповідний баласт, що ми будемо змушені тягти. Але ми розраховуємо на більшість, що не здасть без боротьби новоздобуту волю. Не вважаючи на це, ми знаємо, що це коштуватиме багатьох жертв. Скільки замерзне дорогою? Скільки відстане через незвичайність до поспішних маршів? А якщо трапиться перестрілка з переслідувачами?

Коли ж усе буде добре і ми прийдемо туди з деякими втратами, то найважче ще буде попереду. Хто з нас знає точно, що це таке „тайга“? Це „своєрідний первісний ліс“ — каже дехто. Як ми зможемо перезимувати в цьому „первісному лісі“? (Сокири треба у всякому разі взяти з собою). Чи ми зустрінемо там спільників (кажуть, що зараз тайга наче стала базою партизанів), чи нашими товаришами будуть ведмеді?

Мені стало трохи моторошно від усіх цих упертих питань, на які так важко відповідати. Ця пригода сміливіша ніж ті, про які я мріяв у своєму дитинстві, коли я перебував під впливом хвилюючих описів подорожей. Але зараз

це щось інше: це гірка необхідність, це єдина можливість врятувати своє життя для революційного руху. Залишатися тут—означає смерть для всіх. А повстання означає для деякого (коли не для більшості) можливість звільнитися і зберегти своє життя для дальшої боротьби.

Як усе це було б легше, кажу я собі, коли б Шура, Надія й „доктор“ були у місті! Тоді була б реальна можливість допомогти не тільки мені, але й товаришам. Де вони троє? Чи вони ще дихають, відчувають, чи, можливо, вони вже пішли останнім сумним шляхом Ліхтенауера? Чи я колись узнаю це, чи ваші сліди зникли назавжди, дорогі товариші! Тоді, як світляк уночі, спалахує маленька надія: Владивосток! Там, коли все йтиме добре, я принаймні побачу ще раз „доктора“...

* * *

За два наступні дні нікого не беруть на роботу, надії безперервно зникають. Ми знаємо тепер, як глибоко підточувала нас ця думка за „японську авантюру“. Але ми не при знаємося собі в цьому. Щораз нижчому настроєві ми проти ставимо нашу активність у розробці другого плану. Все ж так це важка робота: кожний з нас несе на собі гальмо розчарування, яке виявляє свій вплив.

Увечері другого дня настрої стає критичним. Виступ Брані проти безпланового нападу на вечерю несподівано викликає опір.

Але одразу ж інша подія заступила цей випадок.

Разом із супом у камеру потрапив маленький скручений шматок паперу, на якому німецькою мовою було написано: „Товариші! Сьогодні вони знову потягли до воєнного суду шість наших людей і сімнадцять російських товаришів. Ми їх більше не бачили. Як довго ще? Чи не час уже щось діяти? Камера 6“.

Сьогодні камера не реагує як звичайно. Спочатку під гнітючим мовчанням вичерпано суп, цього разу без помітної пожадливості. Потому утворюються звичайні групи, як сьогодні, правда, не обговорюють різноманітні улюблені страви які вони їли вдома.

Швидко стають чутними голоси, що все голосніше проklinають білих разом з японцями. Виникає думка, що від японців можна чекати звільнення так, як від цапа молока, ця думка поширюється скрізь у камері. Тоді підносяться голоси, що повторюють, підкреслюють і поширюють останні слова записки: „Чи не час робити щось рішуче?“

В нашому активі вибухають суперечності. Справа починається з бійців Лиска. Габор кидає:

— Ось маєте, ваше японське звільнення. Ми тільки загубили без ніякої користі три дні.

Повторюючи його, Майнерт каже :

— Для чого ми так безглуздо пожертвували Гартом? Він, мабуть, також у це вірив. Ось що ми маємо з цього.

Гартман спокійно, як завжди, відповідає, що нема ще ніяких підстав вважати справу загубленою. Два дні — це надто короткий термін для розв'язання справи у військовій установі; те, що знову взято шість чоловік, не зв'язано з цією справою: щождо Гарта, то хай Майнерт буде певний, що йому зараз краще, ніж усім нам.

Але ці аргументи сьогодні не впливають. Чим глибше про-росли 'знищені надії — тим менше дають вони ґрунту для нового родючого мислення — це стара істина.

Наша „опозиція“ сьогодні, здається, збирається помститися Гартманові за його прихильність до „японської авантюри“. Сьогоднішнім суперечкам загрожує небезпека завести нас на різні береги, між якими нема моста.

Я вказую на те, що ми, згідно з нашою умовою, мусимо чекати три дні раніш, ніж обирати другий шлях, що два минулі дні не загублені марно, бо наш план в цілому готовий і можна завтра ж приступити до його виконання. Справа йде лише за те, щоб розподілити ролі, використати завтрашній день для підготовки в середині камери й повідомити завтра вранці про наші наміри камеру 6.

Барані вимагає приблизно того самого і вказує на сучасний настрій в камері. Ми припиняємо свої суперечки, щоб спільно приступити до виконання цього завдання.

Ми одразу розподіляємо між собою ролі й ставимо перед кожним членом активу завдання організувати групу з двох-трьох надійних товаришів. Барані буде керівником ударної групи. Гартман мусить, крім того, випробувати офіцерів і їх обробити. Після того, як усе обговорено, він каже: — Я, звичайно, скоряюся рішенню й виконаю поставлене передо мною завдання. Та все ж мені здається, що ми могли б спокійно почекати ще один день. Але, можливо, це краще, не будемо більше про це думати.

* * *

Ми всі здивовано, але слух'яно зскакуємо на ноги, коли перед обідом несподівано відчиняються двері і чийсь голос кричить.

— Струнко!

Це голос самого начальника в'язниці. Проте він одразу стає вбік і пропускає когось уперед. І це є саме несподіване й сподіване. Це два японські офіцери, за ними унтер-офіцер і два солдати, що одразу займають пост біля дверей.

Офіцери в цьому оточенні виглядають дуже комічними. Маленькі чоловічки у формі неймовірно чистого вигляду, з величезними хутряними шапками на головах і довгими

це щось інше: це гірка необхідність, це єдина можливість врятувати своє життя для революційного руху. Залишатись тут—означає смерть для всіх. А повстання означає для деякого (коли не для більшості) можливість звільнитись і зберегти своє життя для дальшої боротьби.

Як усе це було б легше, кажу я собі, коли б Шура, Надія „доктор“ були у місті! Тоді була б реальна можливість допомогти не тільки мені, але й товаришам. Де вони троє? Чи вони ще дихають, відчувають, чи, можливо, вони вже пішли останнім сумним шляхом Ліхтенауера? Чи я колись узнаю це, чи ваші сліди зникли назавжди, дорогі товариші! Тоді, як світляк уночі, спалахує маленька надія: Владивосток. Там, коли все йтиме добре, я принаймні побачу ще раз „доктора“...

* * *

За два наступні дні нікого не беруть на роботу, надії безперервно зникають. Ми узнаємо тепер, як глибоко підточувала нас ця думка за „японську авантюру“. Але ми не признаємося собі в цьому. Щораз нижчому настроєві ми проти ставимо нашу активність у розробці другого плану. Все ж таки це важка робота: кожний з нас несе на собі гальмо розчарування, яке виявляє свій вплив.

Увечері другого дня настрої стає критичним. Виступ Барані проти безпланового нападу на вечерю несподівано викликає опір.

Але одразу ж інша подія заступила цей випадок.

Разом із супом у камеру потрапив маленький скручений шматок паперу, на якому німецькою мовою було написано:

„Товариші! Сьогодні вони знову потягли до воєнного суду шість наших людей і сімнадцять російських товаришів. Ми їх більше не бачили. Як довго ще? Чи не час уже щось діяти? Камера 6“.

Сьогодні камера не реагує як звичайно. Спочатку під гнітючим мовчанням вичерпано суп, цього разу без помітної пожадливості. Потому утворюються звичайні групи, які сьогодні, правда, не обговорюють різноманітні улюблені страви, які вони їли вдома.

Швидко стають чутними голоси, що все голосніше проklinають білих разом з японцями. Виникає думка, що від японців можна чекати звільнення так, як від цапа молока, ця думка поширюється скрізь у камері. Тоді підносяться голоси, що повторюють, підкреслюють і поширюють останні слова записки: „Чи не час робити щось рішуче?“

В нашому активі вибухають суперечності. Справа починається з бійців Лискаєва. Габор кидає:

— Ось маєте, ваше японське звільнення. Ми тільки загубили без ніякої користі три дні.

Повторюючи його, Майнерт каже :

— Для чого ми так безглуздо пожертвували Гартом ? Він, мабуть, також у це вірив. Ось що ми маємо з цього.

Гартман спокійно, як завжди, відповідає, що нема ще ніяких підстав вважати справу загубленою. Два дні — це надто короткий термін для розв'язання справи у військовій установі ; те, що знову взято шість чоловік, не зв'язано з цією справою: щождо Гарта, то хай Майнерт буде певний, що йому зараз краще, ніж усім нам.

Але ці аргументи сьогодні не впливають. Чим глибше про- росли 'знищені надії — тим менше дають вони ґрунту для нового родючого мислення — це стара істина.

Наша „опозиція“ сьогодні, здається, збирається помститися Гартманові за його прихильність до „японської авантюри“. Сьогоднішнім суперечкам загрожує небезпека завести нас на різні береги, між якими нема моста.

Я вказую на те, що ми, згідно з нашою умовою, мусимо чекати три дні раніш, ніж обирати другий шлях, що два минулі дні не загублені марно, бо наш план в цілому готовий і можна завтра ж приступити до його виконання. Справа іде лише за те, щоб розподілити ролі, використати завтрашній день для підготовки в середині камери й повідомити завтра вранці про наші наміри камеру 6.

Барані вимагає приблизно того самого і вказує на сучасний настрій в камері. Ми припиняємо свої суперечки, щоб спільно приступити до виконання цього завдання.

Ми одразу розподіляємо між собою ролі й ставимо перед кожним членом активу завдання організувати групу з двох-трьох надійних товаришів. Барані буде керівником ударної групи. Гартман мусить, крім того, випробувати офіцерів і їх обробити. Після того, як усе обговорено, він каже: — Я, звичайно, скоряюся рішенню й виконаю поставлене передо мною завдання. Та все ж мені здається, що ми могли б спокійно почекати ще один день. Але, можливо, це краще, не будемо більше про це думати.

* * *

Ми всі здивовано, але слух'яно зскакуємо на ноги, коли перед обідом несподівано відчиняються двері і чийсь голос кричить .

— Струнко !

Це голос самого начальника в'язниці. Проте він одразу стає вбік і пропускає когось уперед. І це є саме несподіване й сподіване. Це два японські офіцери, за ними унтер-офіцер і два солдати, що одразу займають пост біля дверей.

Офіцери в цьому оточенні виглядають дуже комічними. Маленькі чоловічки у формі неймовірно чистого вигляду, і величезними хутряними шапками на головах і довгими

шаблями на боці. На їхніх обличчях відбивається велика серйозність і свідомість важливості їхньої місії. Проте вони навітають дуже дружньо. Поки унтер-офіцер перераховує на щось записує вічним пером у маленьку гарну книжечку і рпортує офіцерові, ми стоїмо як у строю. Офіцери тим часом про щось тихо розмовляють. Тоді один із офіцерів запитує комічною німецькою мовою, в якій відсутні „р“.

— Чи всі тут воєннополонені?

Барані, що стоїть на правому фланзі, виходить трошки наперед і каже:

— Так, пане обер-лейтенант, лише полонені.

Як він узнав, що це саме обер-лейтенант, не може ніхто з нас розгадати. Але той лишається серйозним і продовжує:

— Ми дізналися, що в цій в'язниці знаходиться понад 300 німецьких і австрійських полонених. Нас також повідомили, що декого з вас начебто розстріляли — всупереч Женевській конвенції. Імператорський японський штаб дивізії попросив нас сюди, щоб взнати, скільки тут в дійсності є полонених, і щоб їх перерахувати. А також для того, щоб передати вам, що штаб дивізії незабаром має перевести вас до табору. Ми вчора одержали щодо цього наказ від нашого головного штабу.

Тоді з наших рядів зникає уперте напруження, маса ворушиться, чути радісне шепотіння. Але Барані знову виходить на крок уперед і каже:

— Покірно докладаю, пане обер-лейтенант, учора вони знову розстріляли шість наших людей.

Барані відступає. „Обер-лейтенант“ звертається до другого японського офіцера, який запитує дивився на це, перекладає. Тепер ми знаємо, що це перекладач. Другий отже є головною постаттю. Він щось каже по-японському, що толмач одразу перекладає:

— Пан начальник каже, що він дуже сумує з цього повідомлення. Справа буде розслідувана. Він каже, що цього далі більше не буде. Відсьогодні ви знаходитесь під японським захистом. Ви мусите ще деякий час почекати, а то ми заберемо вас звідси в табір. Це буде тривати не більше як кілька днів. Ви мусите покищо потерпіти. Покищо бувайте здорові!

Вони збираються виходити. Тоді Барані кричить так, і здригаються стіни:

— Струнко!

Японці помітно зраділи з цієї ознаки військової дисципліни, вони, сміючись, салютують і зникають. Секундою пізніше двері знову замкнені, і військова комедія зникла. Частина камітанцює від радощів, а друга сміється про себе.

Ще цього ж таки дня виявився негативний бік японської авантюри. Хтось почав від повноти почуттів висловлюва

думку, що японці — це культурний народ, від якого начебто можна чекати культурного поводження, що японські офіцери мають людське поводження з полоненими і інше в кількох варіаціях.

Ці думки знаходять в багатьох співчуття, подекуди починають співати пісень на шану „добрим японцям“. Ми приглухаємося з деяким здивуванням і швидко усвідомлюємо серйозність і небезпеку цього засліплення. Та цього треба було чекати. Проте, це не повинно визначати, що ми мусимо скоритися цьому настроєві.

Ми одразу виступаємо проти цього. В кутках камери виникають групи, що сперечаються. При цьому стає іноді гаряче, бо є такі баранячі голови, які в своєму засліпленні і не піддаються переконанню. Ми гарячково сперечаємося. Незабаром по всій камері звучить голос Гартмана:

— Ти кажеш, що японці „милосердні люди“, бо вони хочуть звільнити нас? Але спитай себе серйозно ще раз: хто такі ці японці? Чи нас хоче звільнити японська співоча спілка, чи „високий імператорський штаб дивізії“?

— Звичайно, не співоча спілка, а штаб дивізії.

— Отже, цей штаб дивізії захищає цілком не ті інтереси, що співоча спілка. У чому полягають ці інтереси, або, конкретніше кажучи, для чого сьогодні японська окупаційна армія перебуває в Сибіру? Для того, щоб встановлювати спокій і лад“ і сприяти російському народові здобути собі волю, — як кажуть усі інтервенти, починаючи від чехів. Спокій і порядок — це дійсно, але що за порядок? Порядок диктатури капіталу... „Воля“? Але для кого? — Для тутешнього капіталіста, щоб він міг без перешкод експлуатувати своїх робітників, для чужоземних капіталістів — однаково, для японців, американців, англійців і французів — щоб ці сили могли спокійно перетворити цю країну на свою колонію, на ринок збуту для своїх товарів, на джерело сировини для капіталістичної промисловості. Твої милосердні люди й їхні японські авангарди в Сибіру є захисниками інтересів капіталістів; вони розорюють цілину сибірського ґрунту для імперіалістичного імперіалізму. Зрозумів тепер?

Пауза. Потім відповідь.

— Це цілком зрозуміло. Але всупереч цьому ці імперіалісти звільняють нас. Що ти скажеш про це? Для чого вони нас визволяють? Хіба тому, що ми написали їм листа?

— Можливо, так. Але цей лист лише привернув їхню увагу. Правильна причина в чомусь іншому, і японці не турбувалися б таким листом, коли б її не було. Знаєш ти, що зараз відбувається на Заході? Там торгуються біля зеленого столу, хто має платити за війну. З одного боку сидять німецькі, австрійські й турецькі імперіалісти, з другого — французькі, англійські й між іншим, японські. Знаєш ти, що коли нас залічать до

воєннополонених, то ми теж будемо предметом цієї торгівлі! Знаєш ти, що та сторона, що має більше полонених, може більше вимагати біля столу? Знаєш ти, що японці у Владивостоці захопили полонених найзручнішим у світі засобом: вони їх просто забрали у білих? Крім того, також можливо, що звістки про ті мерзотні вчинки, які робили з полоненими отамани Семьонов, Калмиков та інша наволоч, поширилися по всьому світі й викликали протест пролетарських мас, а також ліберальної інтелігенції. Це також могло бути важливою причиною. Але певно одне: сьогодні варто тримати воєннополонених Східного Сибіру (а їх є добрих кілька тисяч) у твердих руках, бо вони „отруєні більшовизмом“; також варто переслати їх на батьківщину, але не через Росію, як свого часу чехів, а через океан, щоб не повторилася відомої пригода з чехо-словаками. Це небезпека, на яку зважають, забуваючи, що зараз ми обеззброєні. Я нагадую вам, як це було з чеськими легіонерами. Вони саме були на шляху до батьківщини — через усю Росію й Владивосток. Раптом їм задумалося спробувати у різних місцях збройні „сучітки“. Звичайно, це не були сучітки, це було проведення певного плану. Отже, розумієте тепер, у чому справа і як мало в цьому людяності та милосердя?

Тоді чути Шумського:

— Це так, товариші, Гартман цілком правий. Дурень той, хто думає інакше. Деякий час тому я ще був у місті й бачив, як „людяно й милосердно“ поведуться японці. Не обманюйтеся зовнішністю. В японській армії живуть традиції німецького командування. А ми знаємо, що вони зробили з населенням у Бельгії. Я хочу зосередити увагу на одному: коли ми прийдемо в японський табір, то ми всі мусимо бути надто обережними, якщо ми не хочемо ризикувати нашим головами.

На це каже хтось з другого кутка:

— Що вони нам зможуть зробити, коли ми будемо спокійно сидіти, як полонені, в таборі? Японці також не є людоджери. А хто не зуміє тримати язика, той сам буде каятися, це й у росіян не було інакше.

Тоді кричить Неймайер:

— Ізус, держіть мене, хлопці, інакше я впаду. Скоріше відчиніть двері: ця людина помилково потрапила до нас. Необхідно сьогодні при перевірці доповісти старшому — можливо, що білі дадуть йому окрему кімнату в найкращому готелі, поки не буде укладено миру, й кожного дня пирожки на сніданок. Можливо також панночку в ліжку і покоївку, щоб чистила йому зуби.

Це впливає на масу: полегшено й повертає розхвилювану до веселого настрою цього дня. Швидко забуваються раниці в поглядах, люди жартують, розповідають дотепні історії.

рі — один навіть пропонує організувати якусь гру, і це приймається з захопленням. Гра починається, звучать соковиті стусани по спідніх частинах тіла невірливих нещасливців. Камера здригається від сміху решти. Неймайер додає свої коментарі. Навіть офіцери сьогодні не сидять біля своїх паперових шахів, вони беруть участь у загальному весіллі, і вся без винятку камера веселиться.

Так з піднесеним настроєм закінчується цей дивний у в'язниці день. Коли приходить ніч, ми дивуємося, в чому, власне, пройшов день. Коли вмощуються спати, з усіх боків вимагають, щоб Неймайер розповів одну з своїх історій. Він не змушує себе прохати, і після того, як усі полягли, починає.

* * *

Наступного передобіддя в камері виникає заплутана дискусія. Питання просте й смішне: як довго може це тривати, поки японці заберуть нас у табори. Проте думки щодо цього різні: три дні, тиждень, місяць, завтра і т. ін. Нарешті, заключено кілька парі, й на цьому кінчається.

Тоді виникає знову „багатозначне“ питання: а як довго ми будемо сидіти в тому таборі? Коли нас остаточно надішлють додому? Тут терміни інші: до весни, ще рік, ще літо, до того, поки звільниться шлях до Росії, та інше.

Але з цим пов'язані великі політичні питання: питання тривалості інтервенції, дальшого перебігу й кінця реакції, розвитку світової революції на Заході й наших завдань після прибуття на батьківщину.

З цього приводу виникали часто надто песимістичні і, навпаки, надто оптимістичні думки. Я з задоволенням помічаю, що характерною рисою в дискусії є перевага революційних оптимістів. Це дає надії на майбутнє, що ми зараз стоїмо морально вище, ніж спочатку після нашої поразки, це визначає, що наші сили, всупереч нашому несприятливому становищу, ще не розбиті. І тому я тепер дужче бажаю кінця нашого чекання. Звичайно, треба насамперед взяти до уваги зміну в нашому стані, але найважливіше те, що ця зміна виявляється саме в цьому настрої. При цьому я переконуюся, що буде досить одного поштовху, однієї сприятливої перспективи, щоб знову здобути в масі прагнення до боротьби.

В той час, коли дискусія в камері хитається туди й сюди, приходить старший наглядач нашого відділу. Він має в руці список і вичитує з нього двадцять прізвищ. Четверо з двадцяти — в нашій камері й озиваються.

Старший наглядач пояснює їм, що вони повинні взяти свої речі і йти за ним.

— Куди? — питає один з чотирьох.

— В іншу камеру.

Це, звичайно, дивно, що нас знову розподіляють саме зараз, за кілька днів до звільнення, але це можливо, коли уявити собі, що японці могли настояти на тому, щоб з нами поводитися по-людському. Але це знову визначає, що з нашим звільненням не дуже поспішають, коли збираються нас кращо тут влаштувати.

Проте ми не надаємо цьому епізодові ніякого значення. Звичайно, більшості жалко розлучатися з чотирма товаришами до яких звикли і з якими подружилися. Деякий час про це говорили, а потім виникла інша тема.

Ми згадуємо нашого посланця Гарта. Надто погано, що ми нічого за нього не знаємо. Але як ми можемо знати, що з ним і де він є? Звичайно, японські одвідувачі зробили помилку, коли б в присутності начальника в'язниці офіційно повідомили нас про долю нашого уповноваженого. Ще гірше було б, коли б вони повернули його до в'язниці. Це дало б білим можливість помститися над цією людиною. Ми втішаємося тим, що його добре оберігають на волі.

Несподівано з'являється вечера. Я випадково помічаю, як один з тих, що принесли суп, упустив на підлогу маленький скручений папірець і швидко підкинув його ногою під стіл. Я вичікую лише, коли зачиняються двері, щоби схопити цей папірець. Звичайно, дехто ще теж помітив це, і ми дістаємо записку спід столу, а тим часом один стоїть біля вікна й виглядає, чи немає небезпеки ззовні.

Папірець потрапляє до моїх рук. Я розгортаю його й читаю: „Товариші! Нас заманили у пастку. Замість іншої камери нас повели до воєнного суду. Нас усіх вкупі двадцять чоловік засуджено до смерті, ми сидимо в льосі в карцері. На суд нам сказали: „Ви хочете до японців? Ми пошлемо вас до бісової матері“. Якщо ви можете нам чимсь допомогти — допоможіть. негайно напишіть японцям!“

Мовчазно сприймається ця звістка. Мозок умить зацепив. Цей удар був надто несподіваний. У більшості потемніли обличчя, дихання стало нерівним.

Тоді починають мляво рухати ложками. Нарешті чути голоси:

— Це я подумав вранці, коли прийшов наглядач. Я знав цього типа, він завжди виконує такі доручення.

— Мені це також здалося смішним. Що це значить: з списком розподіляти по камерах? Як же вони до цього розподіляли без списків?

— Ось ви маєте своє японське звільнення, це буде ще всім нам коштувати голови.

— Товариші, це пастка білих. Вони хочуть ще покатувати декого з нас раніш, ніж нас заберуть японці.

— Ці ублюдки! Чи вони не досить насмокталися нашої крові?

Деякі клянуть і лаються. Кілька інших сумують за долею наших товаришів. Тоді каже Майнерт:

— Я не розумію одного: коли це пастка з боку білих, то як можуть забрати білі двадцять чоловік, раз ми всі перераховані японцями? Огже це, здається, не пастка, а наших товаришів розстріляють за згодою з японцями.

— Я також думаю саме так,— кидає другий,— це звільнення японцями було, здається, взагалі комедією. Вони з спокійною душею розстріляють нас усіх разом.

— Але може бути й так, що японці дали волю білим винищити кілька десятків з нас раніш, ніж вони заберуть нас.

На це озивається Шумський.

— А я уявляю собі це значно простішим. Начальство в'язниці просто приховало від японців деяку частину наших людей. Хай я буду брехуном, коли японці урахували тих, що лежать у госпіталі, працюють у майстернях тощо. Ці мерзотники просто обкрутили їх. Про це ніхто з нас не подумав. Звідси залишок на користь білих, який можна зліквідувати. Свого часу — це лише три тижні тому — у самих майстернях було понад тридцять наших людей.

Це обурює й дає інше спрямування почуттям. Але ще деякий час всі лаються й клянуть, потім виникає болісне питання: що тепер? що далі? що почати?

Наш актив пропонує порадитись, що тепер робити. Щось робити треба.

* * *

Наступного дня виходить так: в ту мить, коли в'язень, що приносив нам учора суп, кладе на стіл хліб, Барані, що стояв саме біля відчинених дверей, падає сторч униз з ознакою бурхливого припадку. Деякі міцно схопили його й утворили навкруги збуджену групу. Дехто крикнув, що треба негайно води. Зчинився галас. Наглядач, що стояв у відчинених дверях, кінець-кінцем випускає одного з нас по воду й зачинає двері, щоб проводити його.

Ця обставина використовується, щоб коротко поговорити з карним злочинцем, який „несподівано“ опинився замкнутим у нашій камері, і щоб дещо йому передати. Приносять воду, й в'язень залишає камеру.

Барані кладуть на нари — він тропки відпочиває, випиває чашку й шепоче: „Починати біля дверей“.

Кожних десять хвилин хтонебудь стає біля дверей і, коли проходить наглядач, енергійно вимагає негайно надіслати лікаря або фельдшера. Спочатку наглядач стереотипно відповідає: — „добре“. Потім (приблизно після десятих нагадувань) відповідь змінюється: — „Вже послали по лікаря“. Ще пізніше він каже: — „Зараз буде“.

І, нарешті, незадовго перед обідом з'являється фельдшер

із своїм помічником, що випадково є одним з наших. Барані якраз знову має приступ. Фельдшер знижує плечима: він не знає, з чого почати, крім того, ніби, переповнений госпіталь. Тоді я висуваюсь наперед і з усім своїм авторитетом „лікаря“ вказую, що цю людину треба забрати звідси, інакше вона тут сконає. Тим часом наш санітар одержує деякі пояснення і він згадує, що сьогодні ще вільне одне місце в госпіталі.

Фельдшер, нарешті, піддається умовлянням. Він залишає камеру разом із своїм помічником. За 20 хвилин він повертається з двома санітарами та носилками, і Барані виносять. Ми бажаємо йому всього найкращого. Після того, як двері знову зачинені, більшість задоволено посміхається.

Тоді приносять „обід“. Наш карний в'язень знову спритно упускає папірця. На це я чекав і, коли двері вже знову замкнені, читаю:

„Буде сьогодні виконано. Іван.“

Ми сьємо від радості. Справа, правда, коштувала п'ятдесят карбованців, але за це зараз ніхто більш не думає. Чи це дійсно рука Івана? Треба сподіватись. Кримінальник, коли одержував від нас доручення, не знав, чи ми знаємо руку Івана.

Після їжі Гартман виступає з маленьким оглядом стану. Він каже:

— Товариші, те, що ми вчора спільно ухвалили, виконано. Барані знаходиться в госпіталі і має виконати там певне завдання, коли він його не виконав вже. Друга справа також почата. Тепер справа залежить від того, як поставляться до цього японці. Коли вони збираються бути з нами чесними й побачать, що потрапили у пастку, то вони мусять бути тут найпізніше післязавтра. Отже — терпіння. Але ще одне: якщо завтра знову з'явиться подібний тип, щоб перевести певних людей „до інших камер“, то ми повинні діяти рішуче: жоден з нас не знає прізвищ, що будуть нам прочитані. Цих людей просто немає тут. По інших камерах зроблять так само — ми повідомили товаришів і попередили їх. Чи хтось має щонебудь проти цього?

Обличчя при перших словах Гартмана стали трохи яснішими. Потім вони знову потьмарилися. Але всі мовчать, кожний, здається, зайнятий своїми думками. Після деякої паузи говорить обер-лейтенант:

— Проти цього не можна нічого заперечувати. Це, звичайно, гра дуже ризикована. Ми йдемо на це. Кінець — кінцем, це найкращий шлях до повної ясності. Коли білі побачать, що ми стоїмо перед ними стіною, то сумнівно, що вони почуватимуть себе досить певними, щоби розбити цю стіну; це означає, що тоді виявиться, чи вони діють у згоді з японцями, чи ні. Коли ні, то вони повинні будуть відмовитись від свого плану знищити ще декого з нас.

Знову мовчання. Тоді я закінчую:

— Звичайно, все це має вартість лише тоді, коли японці одержали нашого листа. Я твердо переконаний, що це буде, якщо не сьогодні, то завтра.

Нарешті, мовчання порушено. Один за одним висловлюються різні думки. При цих висловленнях ми констатуємо, що камера єдина. Ніхто не виступає проти пропозиції Гартмана. Правда, деякі сумніваються, чи це буде корисно, коли б білі застосували насильство, щоб забрати цих людей.

Цими словами знову зачеплено одне питання, що пройшло поза нашою увагою. Хтось підводиться і збуджено питає: на що ми ще чекатимемо? Хіба доказ тому, що весь цей японський план є комедією, не лежить перед нами? Тепер не треба марнувати час. Він пропонує вже завтра почати повстання.

Проти цієї пропозиції заперечує Гартман. Він не проти повстання, пояснює Гартман, він проти передчасних дій: „японську авантюру“ не можна вважати закінченою. Яку користь мало б для японців з'явитися сюди, у в'язницю, на наш виклик, обіцяти нам свою підтримку, коли вони збираються діяти щодо нас у згоді з білими? Хто б їх до цього примував? Який зміст мала б уся ця комедія, коли було б досить просто розірвати лист і кинути його в корзинку для сміття? Чи хто в камері спроможний дати на це питання ймовірну відповідь?

Не знаходиться нікого.

— Отже,— продовжує Гартман,— залишається лише чекати, поки японці одержать нашого другого листа, який ми їм сьогодні надіслали. Лист написано так, що він діятиме як граната. Японці мусять бути тут найпізніше післязавтра—це безумовно. А покищо будемо триматись мужньо й не віддамо нікого. Ми ще побачимо, хто сміятиметься останній—ми чи білі.

* * *

Наступний день починається знову як день великих надій і напруженого чекання. Рано-вранці невідомо ким вкинута в камеру записка викликає в нас нову хвилю оптимізму. Іван коротко повідомляє, що справу передано. Це визначає, що наш другий лист потрапив до рук японців. Це дає надію, що вони ще сьогодні одвідають нас.

Проте минають три чверті дня, й нічого не трапляється. Відчутно змінюється послаблюючий вплив цього напруження. В камері панує роздратованість і нервовість. Песимісти хочуть знову затягти своїх сумних пісень, але їм дана рішуча відсіч. Виникають маленькі суперечки й диспути про невдалі фронтові ситуації. На долю тих наших стратегів, що не відповідали вимогам, припадають жорстокі слова. Тоді хтось починає

размову про різні військові частини, що боролися на нашому боці. Анархістам дається погана оцінка. Їх провина росте в очах їхніх супротивників. Спроби захистити їх зазнають рішучої й злобної відсічі.

Настрій досить неприємний, і його покищо не можна змінити. Оце, власне, й є найгірше в нашому стані — цей вічний поворот до цього настрою, щоб зрештою начинати все наново. Я схоплюю зауваження обер-лейтенанта:

— Це надто комічна справа. Ми роками привчалися до чекання. Це чекання є власне нашою спеціальністю, як колишніх военнополонених. І ось залишається, можливо, не більш, як кілька днів, а ми вже задихаємось... военнополонений є найдивніша тварина світу.

Звичайно, цю загадку не важко розгадати, думаю я. Наші сподівання до цього завжди позначалися розчаруванням, і це були сподівання за найнесприятливіших часів. Такі експерименти могли знищити будьяке терпіння.

До цього ми ще згадуємо, що Барані не додержав свого слова. Його завданням було одразу ж надіслати з госпіталю японцям другу копію нашого листа й повідомити нас про це. Це було порівняно легким завданням при умові перебування в госпіталі. Але він був там уже цілий день і не дав нам жодної звістки. Звичайно, тут треба було зважати на всякі можливі випадковості. Наші розрахунки й передбачання при таких обставинах ніколи не можуть бути точними. І якраз сьогодні настрій не такий, щоб вірно оцінювати стан. Сьогодні ми на все реагуємо не розумом, а почуттям. Навіть мало втішає те, що хоч Іван не зрадив і доставив одну копію листа.

Маленька записка, що потрапляє в камеру разом з вечерею, впливає як бомба, що падає в будинок. Зміст цієї записки жакхливий: двадцять інтернаціоналістів, що ми їх уже вважали мертвими, повідомляють нас, що вони ще почасти живуть. Почасти — бо четверо з них намагалися покінчити з собою за допомогою бритви, і, скривавлені, загубивши багато крові, були забрані кудись наглядачами. Інші ще живуть і чекають, що їх заберуть ще сьогодні вночі...

Мертва тиша, що панує в камері підчас читання цих скупих, але глибоко вражаючих слів наших товаришів, раптово змінюється надзвичайним збудженням. Кинуте кимсь зауваження, що ми вже досить чекали, викликає співчуття майже всієї камери. Атмосфера вмить стає насиченою вибуховими речовинами.

Голосно й пошепки звучить багатозначне слово „повстання“. Швидко складаються плани, при чому не беруться до уваги можливості, — неначе ми не радилися про це й не ухвалювали ніякого рішення. У цьому тумані, у цій загальній напруженості, при цій збудженій діяльності, здається, все забуте.

Ми швидко порозумляємося між собою. Ми — це Гартман, Майнерт, двоє людей Лискає й замісник Барані — колишній гусар, що був з Барані в одному інтернаціональному батальйоні. Ми вирішуємо — ніяких необміркованих дій. Чекати до завтра. Встановити контакт з іншими камерами. Рішуче відбити всякі анархічні спроби.

Проте нам швидко стає ясно, що подія, яка всіх так схвилювала, зовсім не свідчить про впевненість білих щодо нас. Те, що двадцять чоловік ще живі, після 48 годин, які минули з часу їхнього засудження, визначає, що ці пани вагаються. Чому вагаються вони цього разу, коли вони звичайно такі швидкі на розправу? Це в усякому разі є питання, але їхнє вагання виявляє, що вони не цілком певні на цей раз. І це саме є вирішальним.

Усвідомлення становища впливає заспокійливо на мешканців камери. Люди починають знову думати. Але все ж думки про повстання не зникли. Їх зараз спокійніше обмірковують. Більшість бере до уваги, що ми не маємо зв'язку з жодною камерою.

Нарешті ми приходимо до згоди щодо тих заходів, які нам ще треба здійснити, щоб завтра ввечері перейти до проведення плану повстання.

Підчас наради ми згадали, що вже пора для вечірньої перевірки. Ми ледве встигли прийняти невимушений вигляд, як відкриваються двері і з'являється „начальство“.

Нас рахують сьогодні, як і завжди, при чому ми повинні стояти струнко. Потім кількість занотовується в книжку. Звичайно на цьому процедура закінчується. Але цього разу ні.

Ми одразу чуємо лихо, коли замісник начальника в'язниці витягає якийсь список. Придавлені надзвичайним внутрішнім тиском, стоїмо ми, жахаючись того, що має бути. Секунди стають довгими й болісними.

Нарешті, цей тип прочитав приблизно двадцять п'ять прізвищ. Серед них — Гартман, Барані, Майнерт, Твардовський, Брунер і ще трое з нашої камери. Закінчивши, він каже:

— Викликані виходьте в коридор.

Напруження неймовірно зростає. Що тепер?

Але ніхто не ворухиться. Усі стоять струнко, наче прикуті до підлоги. Руки опущені по швах. Очі дивляться відкрито і, мабуть, нічого не бачать. Обличчя завмерли.

І ніхто не виходить.

Цей тип стає нетерпеливим.

— Ану, що там? — кричить він. Виходь!

Тоді спокійно каже Гартман:

— Ці прізвища нам невідомі. В нашій камері нема нікого з викликаних.

— Що? — кричить цей тип: — Нема нікого? Цього не може бути. Як твоє прізвище?

Спокійна відповідь:—Кіхберг.

Тепер цей дурень дивиться в свій список. Це виглядає майже дотепно, але не вражає в цій ситуації.

Тоді кілька чоловік майже разом кажуть поганою російською мовою:

— Цих людей у нас ніколи не було. Ми не знаємо цих прізвищ.

Цей тип досліджуючи дивиться на наші обличчя. Він ще сумнівається, але він наполовину переконаний. Тоді чути Майнерта, що стоїть позаду, біля стінки:

— Пане начальнику, наскільки мені відомо, п'ять чоловік з вашого списку вже давно розстріляно.

Той робить великі очі. Потому він каже значно спокійніше, ніж до цього.

— Це ти ще не все знаєш. Дивися, щоб тебе також не розстріляли.

Він іде до дверей. Але раніш, ніж вийти, він з наголосом бурмоче:—Зачекайте, навоloch!

Двері зачиняються.

Після того, як кроки затишли, Гартман порушує мовчання.

— Товариші, це був лише перший натиск. Ми мусимо підготуватися до дальшого. Майнерт підійде до віконця і спостерігатиме, що відбувається в коридорі. Ми обговорюємо. Моя пропозиція: коли вони прийдуть навіть ще десять разів ми не віддамо жодного чоловіка. На насильство відповісти насильством. Згодні?

— Згодні!

— Зрозуміло?

— Звичайно!— лунає з кутків.

— Добре. Далі, товариші. Коли вони прийдуть, щоб вжити насильства, ми мусимо вмиць забарикадуватися. Я пропоную нікому не спати цієї ночі. Один буде стояти весь час біля дверей так, щоб його не було помітно ззовні. Для утворення барикади використаємо стільці й нари. Коли буде сигнал небезпеки, все це повинно вмиць опинитися біля дверей. Параша буде спочатку виплеснута на нападаючих, а далі буде служити зброєю. Нею можна буде розбити кілька черепів. Дальше виявиться само. В крайньому разі ми підпалимо цю халупу.

— Я маю сірники,— каже хтось.

— Отже,— закінчує Гартман,— згодні? Коли так, то треба зразу ж розподіляти ролі.

— Згодні!— звучить знову.

А від дверей сигнал— „спокій“.

У коридорі чути кроки. Чути, що пройшли мимо. Кроки затихають.

Майнерт відходить від свого спостерігального пункту біля дверей і каже:

— Трьох чоловік вони все ж захопили.

Мовчання. Тоді каже Гартман:

— Усе ж краще, ніж двадцять п'ять. Жаль цих трьох. Але ми повинні бути останніми.

І після короткої паузи:

— Товариші! Починаємо розподіляти ролі. Хай хтось піде до дверей.

Ця ніч довга й виснажуюча. За винятком двох-трьох, ніхто не зводить очей. Ми лежимо, готові в кожную мить скопити й зайняти вказані пости. Увесь час хтось стоїть біля дверей, прислухається й виглядає. Неймайер виявляє себе на належній височині. Він розповідає одну історію за другою — кожна фантастичніша й дотепніша за інші. Він мусить часто спинятися, кожного разу, коли спостерігач біля дверей сигналізує наближення наглядача.

Кілька разів ми вже збиралися зіскочити і взятись за будівництво барикади. Але кожного разу виявлялося, що спостерігач надто багато чув. Так підносилося й падало напруження, щоб зрештою зникнути.

Це було, коли вже займався ранок. Кількість поснулих уже збільшувалася. Також і Неймайер стомився й більш не розповідав. Назовні ставало все світліше. Більшості здавалося, що загроза наче проминула. Тоді Гартман збудив усіх едовами:

— Товариші, ми ще не певні. Ніч, правда, проминула, але перед нами ще цілий день. Ми мусимо ще завжди бути насторожів.

Тоді більшість встає, відганяє сон і ще раз кляне білу банду. Але Неймайер перекидається на другий бік і сонно каже:

— Хлопці, коли прийдуть японці, не забувайте за мене і збудіть мене.

З цього сміються. Справді, підчас цієї страшної ночі, підчас готування до боротьби на життя й смерть ми зовсім забули про японців. Давно, як швидко під тиском надзвичайних подій забуваються надії і чекання, що ще так недавно догризали. Сьогодні в нас немає надій. День, що починається, мусить бути вирішним, але його доля залежить від нас.

При умиванні вдалося зв'язатись з 4 та 6 камерами й передати до них раніш виготовлені записки. Ми радіємо з цього. Коли навіть цим камерам не пощастить зв'язатися до вечора з трьома іншими камерами на нашому боці, все ж ми, крім вищої камери, маємо принаймні ще дві, вже готові до повстання.

Цей маленький успіх освіжає душі. Приносять чай, і після того, як знищені порції хліба, настрій стає навіть трохи приємним.

Гартман не дає цьому настроєві впливати на себе. Він турбується тим, щоб, як і раніш, хтось стояв біля віконця.

Він повторює, що відповідальні пости мусять бути кожним разом наготові. Він і хвилини не сидить спокійно, майже забув за хліб і чай. Його очі сьогодні надзвичайно великі, на його обличчі тіні гарячкової безсонної ночі.

Так виглядають ще деякі в камері, так виглядаємо ми всі, яких прізвиська були вчора названі за списком. Що було б з нами, коли б ми вийшли, як того хотів цей тюремний пес? Хто знає, чи ми б зустріли ще перший промінь сонця цього дня?

Але й зараз ми під постійною загрозою. Добре — камера одностайно одбила перший напад на сім своїх людей. Але що, коли вони це саме повторять? Раптом мені здається неможливо важливим мати відповідь на це питання. Я починаю уважно вивчати обличчя, підслухувати розмови. Чи можливо, що серед нас знайдеться мерзотник, який, щоб врятувати своє життя, зрадить нас усіх?

Тоді хтось стукає мене ззаду по плечах. Я злякано обертаюся. За мною стоїть Шумський. Він сміється й каже:

— Важкі години, чи не так? Ви, мабуть, теж про це думаєте. Так питання вирішено: або ми всі підемо, або ніхто. Заспокойтеся, Твардовський, ми ще маємо шанси.

Я саме збираюся відповісти, коли від дверей звучить заклики:

— Товариші! Японці тут!

Це підкидає всіх угору. Умить всі вже біля дверей. Такий тиск — кожний хоче виглянути. Один відштовхує другого від віконця. Обличчя стають всі яснішими. Один вже радіє.

— Хлопці, це ж ціла рота! Увесь прохід повний.

Ура, визволення! Це перше, що пролітає в мозку. Камера стає все галасливішою. Всі збуджено натискають на двері. Стає так галасливо, що зовсім не можна чути, що робиться назовні.

Гартман кричить:

— Будьте ще трохи спокійними, товариші! Відійдіть від дверей! Хто знає, для чого взагалі прийшли японці.

Одразу в камері стає спокійно. З'являються розчаровані обличчя. Гартман підходить до дверей, змушує відійти кількох чоловік, що ще стоять біля них, і виглядає крізь віконце. Але вже в наступну мить він відскакує геть.

Двері відчиняються. Начальник знову кричить своє „струнко!“, і в камеру входять два японські офіцери, між ними наш знайомий з минулого разу товмач.

Вони залишаються біля дверей. За ними видно японських солдатів з примкнутими багнетами. Один з офіцерів — мабуть, старший — розмовляє з товмачем. Нарешті товмач урочисто каже:

— Воєннополонені німецької й австрійської армії! Ми прибули, щоб одразу ж перевести вас до нашого табору.

Набух радості деяких перебиває його. Та в камері гри-
няє заклик Майнерта: „Спокій!“, і вмить знову встано-
влюється лад. Товмач продовжує:

Хоч табір ще цілком не закінчено, штаб дивізії вирішив
вернути вас одразу, щоб не залишати вас у небезпеці. Ми
тут вимагаємо від вас, щоб ви спокійно трималися, поки
не підрахують.

Задоволене шепотіння.

Тоді поспішно виступає Гартман, стає по-військовому
рухою й каже:

Дозвольте, пане офіцер, звернути вашу увагу на те, що
згідно з точними повідомленнями з'ясовано, що ті двадцять,
які були три дні тому засуджені до страти, вчора ввечері
сиділи в льосі в'язниці. Можливо, що вони сьогодні част-
ково ще живі. Крім того...

Товмач киває. Він перекладає це офіцерові. Потім він про-
сить Гартманові продовжувати.

Крім того,— каже Гартман,— учора була спроба знову
вернути на страту двадцять п'ять чоловік. Скільки нам відомо,
вдалося забрати лише трьох чоловік. Можливо, що ці троє
тепер сидять разом з іншими в льосі.

Товмач знову киває й перекладає. При цьому я спостерігаю
пряме обличчя начальника в'язниці. По його обличчю можна
вбачити, що він, правда, не зрозумів слів Гартмана, але роз-
уміє їхній зміст. Коли б він зараз міг зробити те, що хотів!..

Тим часом Гартман продовжує.

Нарешті, я хочу звернути увагу пана офіцера на те, що
важка частина наших людей— від 20 до 40 чоловік— частково
перемножено в госпіталі, частково в майстернях в'язниці. Це
вже по роковим для цих людей, коли б їх забули.

Знову переклад і пояснення офіцера.

Пан комендант одразу ж накаже зробити огляд льо-
сів. Люди з госпіталю й майстерень будуть сьогодні ж нами
опрацьовані.

Потім молодший офіцер одержує від старшого якийсь
каз.

Він віддає честь, звертається до начальника в'язниці й ра-
зом з ним залишає камеру.

В коридорі чути команду, і частина японських солдатів
рухається до виходу.

А нас двічі перерахував японський унтер-офіцер, заноту-
вав результат і передав офіцерові. Після цього комендант,
офіцер і унтер-офіцер виходять. Двері лишаються відчинє-
ними. Перед ними стоять два японські пости.

В камері починається своєрідний чортячий танець. Деякі
ходять як божевільні. Вони обіймають один одного, щось
сильно кричать, плескають один одного по плечах. Неймайер
каже кілька дотепних жартів і пропонує одягти парадну

форму й не забути в камері жодної воші. Лише офіцери стоять обіч цього галасу й тихо розмовляють.

Гартман підходить до мене, обіймає мене й майже кричить:
— Тепер білі можуть подивитися нам услід, коли ми зашатимемо ці хороби.

Тоді він раптом щось згадує й додає:

— Одного нам недостає... Ліхтенауера. Бідний хлопець.

— Так, Ліхтенауер і Лискай... і всі інші.

Мій голос став нерівним, і я соромлюся в цю мить.

У цей же час біля дверей робиться от що: двоє наших підштовхуваних цікавістю взяти, що відбувається в коридорі, наблизилися до японських постів. Сердите хрюкання і у прикладом рушниці прогнав їх назад у середину камери.

Я і Гартман дивимось один на одного. Ми одразу переваємо, що передчасна була наша радість з приводу звільнення.

— Це означає, що не треба робити собі ніяких ілюзій, зауважує Гартман,— ми тільки потрапляємо вдруге до імперіалістичного полону.

— Ви помітили це, товариші, це ясно вам?— звертає він до найближчих, що є свідками випадку.

Але вони навіть не відповідають. З їх обличчя зникло будь-яке захоплення. Один безнадійно махає рукою і йде. Біля дверей стає напрочуд порожньо.

Я згадую те, що мені казав один з наших товаришів з Східного фронту ще за два дні до цього. Ми розмовляли про японців, і він розповів мені про їхні дії під час боротьби в Приморському краю. Ці дії не відрізнялися від дій голубогвардійців у таких випадках. Це були точно такі ж жорстокі криваві й звірячі розправи. Це були дії того самого імперіалістичного звіра, однією відмінністю якого також були й ці самі методи звірячого нищення цілих сіл, безжалісність в стави беззахисних жінок і дітей; той самий засіб — за велику ціну по попелищах і калюжах крові досягти поставленої мети. А в чому полягала ця мета? Це ми вже бачили: у першій пролетарської революції, у холоднокривому знищенні всього того, що повставало проти панування капіталу (соціалістично — японського чи російського) або лише випадково трапляло на його шлях... Точніше сказати, це було першим етапом на шляху до головної мети. І ця головна мета була — привласнення Східного Сибіру.

Дійсно, Гартман цілком правий: тут не може бути мови про „милосердя“ японців до нас (воєнна потворність знає ніякого милосердя, це знає кожний з нас), тут є тільки причини. Ми в руках японських імперіалістів є іграшкою, ці пани мають використати відповідно до потреби в складній грі... Так, але ми побачимо, хто сміятиметься останній, якщо ми визволимося з цього льоху...

Одразу ж після цього приходить думка за наших товаришів, які, мабуть, ще сидять у льосі. Ми нетерпляче чекаємо огляду й час од часу напружено дивимося на двері.

Нарешті, ми помічаємо, як другий офіцер, що з начальником в'язниці пішов по наших людей, швидко пройшов коридором. Ми одразу ж розчаровані, бо ми не бачимо, щоб хтось із наших ішов за ним. Все ж у нас ще є деяка надія. Час знову стає надзвичайно довгим.

Коли товмач з'являється в камері, здається, що він прише полегшення. Але це триває лише кілька секунд, бо він каже: — На жаль, нам не пощастило знайти ваших товаришів у карцерах. Наші солдати перевернули все, і нікого не знайшли.

Це є друге велике охолодження для нашого гарячого настрою. Не можна відігнати думку, що японці також узяли участь у цій грі. З виразу обличчя Гартмана я бачу, що він хоче сказати це саме...

Тим часом товмач продовжує:

— Ви мусите за кілька хвилин у повному порядку вийти звідси. Я мушу вас попередити, що ви мусите додержувати строгого порядку і жоден з вас не повинен залишати строю. Наші солдати мають суворі накази. В таборі ви узнаете далішнє розпорядження штабу дивізії.

На цьому він залишає камеру.

Бурхлива радість уже давно зникла: замість цього панує скептична розсудливість, поєднана з лишками минулої великої радості.

— Ми знову під імператорською опікою, — визначає становище Неймайер.

Цими словами наче встановлено рівновагу, і ми негайно починаємо виконувати одержаний наказ. Ми вистроюємося, наскільки це можливо в тісному приміщенні камери. Гартман стаємо на чолі. Ледве ми встигли вистроїтись, як з'являється комендант і подає нам знак рушати.

Ми рушаємо, виходимо в коридор і опиняємося між двох рядів японських солдатів. Двері інших камер відчинені, і звідти чути приглушений шум. Наша камера йде попереду. Нас веде якийсь японський унтер-офіцер.

Ми виходимо через двері відділення. Скрізь ми помічаємо японських солдатів. Вони, здається, зайняли всю в'язницю. Праворуч і ліворуч вони двома рядами стоять вниз по сходах. Деякі привітно всміхаються нам. Але більшість має нерухомі обличчя.

Ми потрапляємо у двір. Нас умить оточують японські солдати. Унтер-офіцер наказує нам стати по чотири. Гартман, Майнерт, Габор і я складаємо першу лаву. Цей стрій не має ніяким військовим виглядом, що, очевидно, дає японцям нагоду.

Тепер ми стоїмо й чекаємо, поки поруч з нами вистрояться інші камери.

Тут настрої знову змінюється. На короткий час ми забуваємо японських солдатів, тюремні мурі, що нас оточують. Ми бачимо блакитне небо знову над нами і зовсім не помічаємо, як убого ми влягнені. Думки стають легкими й летять до далекого, що зараз видається близьким. Вперше за багаті місяці ми дихаємо повними грудьми...

Нарешті, ми всі зібрані — тут і ті, що були в майстернях і в госпіталі (серед них і Барані). Незабаром приходить комендант. Він наказує коротким рухом начальникові в'язниці відчинити ворота. Але той, здається, має інші наміри. Він пояснює другому японському офіцерові, який розуміє російську мову, що люди, раніш ніж залишити в'язницю, мусять бути обшукані.

Комендант нетерпляче прислухається. Він ледве вичікує, поки офіцер перекладає йому слова начальника в'язниці, кричить на нього й загрожує йому кулаком. Ця сцена дає нам надзвичайне задоволення, і не тільки тому, що вона з'ясовує відношення між білими й японцями, а тому, що японці, очевидно, почувають себе панамі становища.

Щождо начальника в'язниці, то ми бажаємо йому значно більше, ніж пустих загроз.

Але у цього пана душа швидко сховалася в п'яти, й він поспішає відчинити ворота. Ми рушаємо.

І з кожним кроком, що віддаляє нас від цієї в'язниці, мене зростає якесь незнайоме, велике й незвичайне почуття. Ніхто з нас не каже ні одного слова, але ми судорожно стискаємо один одному руки. Очі стають вогкими, і ми не знаємо, чи це слід приписати впливові світла, чи якійсь іншій причині. Але це не має зараз значення.

Тепер ми бачимо перед собою на порожньому степу місто.

Праворуч і ліворуч перед воротами зібрався великий натовп; японські солдати без жалю відганяють його назад.

Це люди, які прийшли для того, щоб або передати свої дещо, або взагалі узнати, чи вони ще живі (безнадійна справа!). Серед них безумовно знаходяться оптимісти, які сподіваються, що їм дозволять на десять хвилин побачення, а годинами, у великі морози, чекають цього і день за двоє повторюють ці спроби. Деякі могли прийти, почувши, що сьогодні будуть звільняти...

Натовп тримає себе спокійно. Але ми бачимо й відчуваємо, що він з нами. Ми бачимо радість у багатьох очах, багато всміхаються нам, деякі крадькома махають нам руками. Ми проходимо повз них і дякуємо очима. Шукаючи, дивлюся на натовп праворуч і ліворуч від мене. Даремно — жодного знайомого обличчя.

Коли ми вже вийшли назовні, на велику площу, тоді я одразу впізнаю, що це таке. Це велике й незнайоме в мені. Це те надзвичайне почуття, яке має той, хто вдруге вступає в життя.

Унтер-офіцер вказує рукою в напрямку казарми на другому кінці поля. Над входом ми помічаємо японський прапор. Ми розуміємо: це наш табір. Це означає — другий полон.

Гартман так стискає мені руку, що вона болить, і каже: — Отже маневр випадково вдався. Це означає знову стати до боротьби й боротися цього разу краще, ніж перше. Ми вступаємо в розташування ворога, як партизани.

Я відповідаю на потискування його руки і відчуваю, як і моя ліва починає боліти. Винний у цьому болі Майнерт, який теж зрозумів...

Кінець першої частини

З німецької переклав Микола Сьомин

ПАВЛО МОРОЗОВ

ПОЕМА

„В м. Тавда (Урал) почався суд над бандою куркулів, що забили піонера Павлика Морозова та його брата Федора, які активно боролися з рештками куркульства“.

„КОМСОМОЛЬСКАЯ ПРАВДА“

„... Поставити пам'ятник герою-піонерові Павлу Морозову, який був забитий родичами своїми за те, що, зрозумівши шкідницьку діяльність рідних по крові, він віддав перевагу інтересам трудової маси народу перед родинністю“.

М. ГОРЬКИЙ

Сніги, сніги... Ще й бурі рев,
І ураганів вільна валка,
І розмовляють з вітром палко
Холодні стовбури дерев.
Над ними втомлено пливуть
Такі важкі й високі хмари.
І завойовник вітер марить
Про дні весни й широку путь,
Яку нічим, нічим не змити...

Сніги змело. Іде весна.
І ти сьогодні не пізнав
Струнких дерев зелені віти.
І ти пішов до школи. Там
Усіх дітей загальні збори.
(З дорослими ж — одна мета!)
І піонервожатий Боря
Чуприну втомлено скубе,
І слово вірне та скупе
Злітає з уст — програма бою.
Весна, весна! Разом з тобою

Ростуть і ці завзяті вої —
Сини жовтневих барикад.

Павлуша чує крок бригад,
Алеж... Втікають з колективу.
Розвалює колгоспний лад
Ворожа зграя. Всім на диво —
В селі стає великим паном
Куркуль Арсентій Кулаканов.
І навіть батько, що в сільраді,
Не дасть тобі, Павлушо, ради.
Не дасть нічого. Він чужий
Твоїм думкам. Не батько — ворог!
Це через нього пнеться вгору
Глитай, живий, ще не добитий.
Та досить слів. Йому не пити
Чужої крові й поту. Жить —
Колгоспам в радості й достатку,
Хоч проти цього — рідний татко.

Батьків немає ще. Налий
У почорнілу лампу гасу.
Суворі дійсність нищить казку
Про добрий день і вечір злий.
Ти взяв перо. Виводь, рука,
Рядки суворі на папері.
А вітер тихо стукав в двері,
Вночі по закутках блукав.
Тому й не бачив він, сліпий,
Як ти писав, не для забави:
До РВК,
До РСІ —
Заява!

... Новим життям дано нам жить,
Це так казали нам на зборах,
Це так казав вожатий Боря.
Та що ж робитиму? Чужі
Моїм батькам такі слова.
В сільраді батько голова,
Але не він селом керує,
Хоч на словах — болять йому, шанує
Свою вітчизну, славу Рад.
А скільки злочинів і зрад
За ним і за багатіями.
Не наша влада то. Це яма,
Яку набито гниллю й падлом,
В яку все глибше батько падав...

А все то гроші. Певна річ,
То зграя лютих протиріч,
Яких було в селі багато.
Не може він спокійно спати,
Не може вчитися, коли
Селом керують куркулі.

... Сідайте, гості дорогі...
Нам не ходити в світ нагими.
Беріть ці чарочки тугі,
— Чи так, Морозов Трохиме?
То ти в сільраді голова,
Заради нас, людей заможних,
Сказав бандитам тим: не можна!
Не зачепив, пролинув мимо
Гарячим попелом і димом
Ненависті суворий вал...
— Свое відстоюй кулаками.
Кажу: Арсентій Кулаканов
Ще довго житиме. Хоч в лоб
Бий кулеметами нещадно!

Ти п'єш горілку? Пий до дна...
Шануй господарів з достатком.
Більшовикам як світло дня
Багатство наше не дістати.
Ти п'єш горілку? Пий до дна...
Для нас цей день — знаменна дата.
Плачу за все. Тобі коня?
Бери... в рахунок всіх податків.
Ти п'єш горілку? Пий до дна...
Шукай у нас розваг, поради.
Ось тут заявочка одна —
Про млин. В оренду б від сільради.
Ти п'єш горілку? Пий до дна...
Нам безпремінно всім здихати.
Що є — ми бачимо. А там —
Все шкереберть. Палити хати!

На все село багатії
Гуляли ніч і вдень не спали.
Про все, що діялося в них,
Про все довідувався Павлик.

Так линув час. Високі дні
Несли до нас буяння буднів.
І Павлик думав: не один,
Не сам в цьому змаганні буду.

Так линув час.
І раптом — суд.
І раптом вибухли словами,
Які і скаргу й гнів несуть.
Не спинить похід кулаками,
Ні смертю раптом від обріза
Рука бандита и глитая.
Ішли на суд похмуро й грізно,
Бо в серці ненависть жила.

І тихо мить.
І суд іде.
І Павлик свідком на трибуні.
І прапори весни й комуни
Вкривають густо димний день.
Ще хтось в юрбі жував надії:
— Цього не буде! Батько... син...
Та я б його... Та як він сміє? —
І вже очей темніла синь.
Павло!
Він став — стрункий.
Нервово
Жбурнув назустріч слів мечі:
— Скажу про все, хоч це не ново,
Що тільки бачив, бився з чим.
Кленуть мене і лають дуже
„Добродії“ цього села.
Їх не турбує клята нужда,
Не обіймає доля зла.

І стало тихо-тихо в залі,
Лиш голос Павлика гримів.
Той, що казав: та як він смів?
Відходив нишком далі й далі.
Одним шляхом нам не пройти,
Ні, не пройти з багатіями.
Павлушо, правду кажеш ти
Про путь важку й глибокі ями...

— Ще й кажуть: батько він мені!
Ще й кажуть: рідна кров.
Не смійте!
Ворожу тінь його з ланів
Гарячим виром праці змийте! —

О, скільки сили і краси!
Нове життя збуває виром.
Від всіх просив

Старий чабан:
— Читайте вирок!

А за селом лани. Такі
Широкі й дужі, хто їх знає.
— Кажі тепер, ти будеш з ким?
Чи проти нас, чи тільки з нами? —
А за селом лани.
— Покинь!
Не піонер, — ти наш, Павлушо!
Кажі тепер, ти будеш з ким?
Подумай раз. Бо смерть. Бо душу
Собакам кинемо під хвіст.

Це ніч. Це бурі й вітру свист.
Це тільки сон, який душив.
Який вкривав обличчя пилом.
А ранком (не було й душі)
Павла Морозова побили.

Ти знав це добре: куркулі
Самі не кинуть поля й хати,
І боротьби. І смерть коли —
Все ж треба далі викривати.
Коли пішов — не кидай путь,
Тобі знайому, щиру, дужу...
А дні вирують.
Дні гудуть.
І тільки зорі ніччю тужать
Хто й зна за чим.

А може це —
Мені здається молодому.
З роботи я іду додому,
Покинувши високий цех.
З роботи я іду. Мені
Весна всміхається.
Весна та —
Приїздить юна на коні.
І поливає сонце знатно
Гарячим струмом дерева.
І наша вулиця крива
Рівніша якась нині стала.

З людьми події ці зростали,
Я прочитав в газеті це,
Я відчував: мій рідний цех
Гримне на ворога залізною,

Горою стане за Павла.
Бо не розколють наших лав
Ті, що з ножем на брата лізли,
Ім'я яким одне: кати!
Яких винищує і душить
Нове життя.
Вперед, Павлушо!
Ти приклад мужності.
Гати!

Спливав, мов весни, мудрий час.
Ставали сивими тополі.
Хоч ворог битий ще пручавсь,
Але не знати йому волі
І розкошів.
Це час наспів,
Коли беруться всі до зброї.
Ночами, Павлику, не спи,
Пильнуй широку путь героїв.
Нічого те, що тиха даль
Вночі туманом густо вкрита,
В боях розгромлена орда
Не здатна новий світ творити.

Пливуть тумани, наче дим,
Ніхто, ніхто не скаже: годі!
Але прекрасно молодим —
Зростати впевнено сьогодні.
О, дні заграє!
Це час наспів,
Коли беруться всі до зброї.
Ночами, Павлику, не спи,
Пильнуй широку путь героїв.
Спливав, мов весни, мудрий час,
Ставали сивими тополі.
Хоч ворог битий ще пручавсь,
Але не знати йому волі
І розкошів.

Так ніч пройшла,
І побіліли ранком зорі.
Тобі ще раз вклонився шлях,
Тобі, що ніч блукав в дозорі.
А вдень — тривожно на селі.
— Прийшли... Зробили трус... Забрали...
І бродить, мов собака злий,
Ворожий наклеп.
За Уралом

Блукає він, голодний пес,
Шукає здобич в кожній хаті.

— Ти чув усе, що я сказав?
Чужий для всіх, ганьба родини,
Забудь про все, що досі знав,
Чим жив...
Скажи: „усе покину!“
Судився з батьком.
Засудив.
А він же був мужик.
Ти ж — глина!
Тобі не знать, чому. Й куди
Твій шлях запилений полинув.
А ти за ним наосліп. Тут
Ще двох господарів застукав.
А там мене з землі зметуть
З волі „народу“ й ласки внука.
На всіх господарів піднявсь...
В багні здихатимеш без їжі.
Дивись мені!
Без сонця й дня
Тебе, як падло, десь заріжуть.
Ти чув усе; що я сказав?

Прийшла світань,
Суха,
Мов жито...
— Нема мені шляхів назад.
Хай буде смерть!
Країні — жити!

Життя змістовніше легенд
І чулих вигадок людини.
Дивись: твоя вітчизна, ген,
В усі кінці крокує нині!
Твій ліс...
Він втомлено гуде,
Він щедро вилив фарби сині,
На сине небо. Синій день...
І чути в лісі голосіння,
І чути, з лісу крикнув птах.
Оце росте весни насіння,
Якому небо вільне — дах.
Оце росте тривога тайно...
А в лісі ж: сонце, синь, трава,
І все цікаве, незвичайне
Береш собі. Бери! Дерзай!

День вихідний.
О, скільки сили!
О, скільки фарб дає весна.
Чому ж вітри тебе зломили,
Вітри, що ночі й дні без сна?
Чому ж погрозливо і хмуро
Скрізь над тобою дерева
Стають лихим, зловіщим муром...

Тікай! Це смерть повзе гідка,
Тікай! Бери з собою брата.
Тягтиме вас міцних на страту
Озброєна ножем рука.
Не спиниш тіло молоде,
Снують думки важкі й прості.
В провалля впав. Хитнувся день,
Коли гримнуло дике: стій!
За руку хтось схопив. Рука
Тремтіла, згадуючи волю.

І це не кров. Шумить ріка,
А він, Павлуша, в комсомолі.
В траві два брати полягли,
Ще юнаки, ще зовсім діти.
Над ними сонно чорна глиб
Шептала: дітям молодіти!
А ті, що вбили вас, братів,
А ті, що вбили вас, тікали,
І по землі
Вони розваг собі шукали.
Нехай! Їм помсту дні несуть:
За кров дітей — життям розплата!
І скаже слово правди суд,
Яке вночі не дасть вам спати.
Життя, що вийшло з берегів,
Нічим, нічим не задушити.
Тавровані ім'ям катів,
Як смієте ви далі жити?
Та годі з вами!
Вас змела —
Рука могутньої епохи.

Помер Павло. Нема Павла...
А тут росте й міцніє похід
Нових людей, що вийшли в путь,
Тобі знайому.
Похід лине,
Аж дні схвильовано гудуть,

Аж сонце стало на коліна.
Твое ім'я, як ти, просте,
З людської пам'яті не стерти.

Палає день.
Крізь смерть росте
Твое наснажене безсмертя.

Червень - жовтень
1934